ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ
ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ
PUNJABI UNIVERSITY PATIALA

ਬੀ.ਏ. ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
(ਸਮੈਸਟਰ ਤੀਜਾ)

ਯੂਨਿਟ ਨੰ: 1

ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
(ਸਭ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ)

ਪਾਠ ਨੰ :

ਯੂਨਿਟ ਨੰ: 1

1.1 : ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ : ਅਰਥ, ਧਾਰਨਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ
1.2 : ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ
1.3 : ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ
1.4 : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ

ਨੋਟ : ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ **www.dccpbi.com** ਤੋਂ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰਨ।

ਪਾਠ ਨੰਬਰ: 1.1 ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਪੀ.ਐਲ.ਗੁਪਤਾ

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ : ਅਰਥ, ਧਾਰਨਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ

1.1.1 ਪਾਠ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

1.1.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

1.1.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

1.1.4 ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ

1.1.5 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ

1.1.6 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1.1.7 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.1.1 ਪਾਠ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ।

1.1.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction)

ਸਿੱਖਿਆ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਚੰਗੀ ਘੋਖ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣ, ਭਾਵੇਂ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਟੈਸਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਪਰਖਦਾ ਹੈ। ਡਿਊਈ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਖੋਜਸ਼ਾਲਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅੰਤਮ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟੈਸਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਖੁੱਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲਾ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਜੀਵ ਦਾ ਆਮ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ

ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਗਠਨ, ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਸਿੱਖਿਆ-ਸਮੱਗਰੀ, ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤਿਆਰੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਬਿਨਾਂ ਅਰਥਹੀਣ ਹਨ। ਫਿਸ਼ਤੇ (Fichte) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, ''ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।'' ਜੈਨਟਾਈਲ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ'' ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਠੀਕ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।'' ਜੇਮਜ਼ ਨੇ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਇਕ ਹੀ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸੇ ਹਨ, ਇਕੋ ਗੱਲ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਨਿਹੱਤ ਹਨ।

1.1.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definitions of Education) :

ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਕੁੱਝ ਕੁ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿ ਡਰਾਏਵਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਵਿਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਆਚਰਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਖਾਸ ਸ਼ਕਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਥਾਮਸਨ (Thompson) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੜਾਅ ਨਾਲ ਤੇ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਹਾਲੇ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ, ਦੋਸਤ, ਮਨ ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਰੁਚੀਆਂ, ਸਮਾਜ, ਸਿਆਸਤ, ਆਰਥਿਕਤਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਪੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਭਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲੌਜ (Lodge) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ''ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਛੱਰ ਦੇ ਕੱਟਣ, ਤਰਬੂਜ ਦਾ ਸੁਆਦ, ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਤਜ਼ਰਬਾ, ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਫਰ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦਾ ਤੂਫ਼ਾਨ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।''

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਡਮਵਾਈਲ (Dumvile) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ''ਕਿ ਚੌੜੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਭੰਗੂੜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਬਰ ਤੱਕ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।''

ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਇਹ ਪੱਖ ਨਿਤੱਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ ਹਨ :

1. ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੋਦ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਨ ਭਾਵ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਤੱਕ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਸਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

2. ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ, ਬਾਹਰ ਲਿਆ ਕੇ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

3. ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਢੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

4. ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਦੋ ਭਾਂਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋ ਭਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤਿੰਨ ਭਾਂਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ, ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆ ਹੋਇਆ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਉਚੇਤ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁਣ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਤਿੰਨ ਭਾਂਤ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਰੇਹੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਣ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਉਸਾਰੂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ।

ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਮੁਦਾਇ, ਮਾਪੇ, ਚਰਚ ਆਦਿ। ਇਹ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

1.1.4 ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Philosophy?)

ਆਮ ਕਰਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਵਸਤੂਆਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਫਿਲਾਸ' (ਪਿਆਰ) ਅਤੇ 'ਸੋਫੀ' (ਬੁੱਧੀ) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਇਸ ਅਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪਿਆਰ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਬੁੱਧੀ ਨਾ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਚੇਰੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਉਦੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਖੋਜ ਮਗਰੋਂ ਆਪਦੇ ਆਪ ਹੀ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਾਨੂੰ ਪਲੈਟੋ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਰਿਪਬਲਿਕ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ''ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਹਰ ਸਮੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਭੁੱਖ ਕਦੀ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਡੂੰਘਿਆਈ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿੱਤੇ ਗਏ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਹਿਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜ ਸਕੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਭਾਗ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ''ਹੈਡਰਸਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਲਈ ਭਾਲ ਹੈ।''

ਇਕ ਵਾਰੀ ਸੁਕਰਾਤ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸੱਚੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਕਰਾਤ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੀ ''ਉਹ ਜੋ ਸਚਾਈ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ।'' ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਘੋਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਭ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਚਾਈ ਲੱਭਣ ਲਈ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉੱਤਰ ਦੇਣਗੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੇਮਜ਼ ਰਾਸ ਠੀਕ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ''ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਪਟਤਾ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਇਕਸਾਰ ਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੋਣ''।

ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੀ ਹੈ। ਜਾਨ ਡਿਊਈ ਅਮਲੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪੱਖ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ''ਜਦੋਂ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ

ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਵੇ।'' ਆਲਡਸ ਹਕਸਲੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ''ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਕੇ ਹੀ ਉਜੱਡ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।''

ਆਮ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਪਰੀਤ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਫਲਸਫੇ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਕਾਫੀ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਇਸ ਫਲਸਫੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉਮਰ-ਖਿਆਮ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਐਸ਼ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਐਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਸਥਾਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਸਚਾਈ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫਲਸਫੇ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਉਣ ਜਾਂਚ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਇਸ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਉਮੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਧਾਰਾ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਆਮ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਈਸਾਈਆਂ, ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਅਤੇ ਫਾਸਿਸਟਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਜੇਕਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੱਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ, ਸਿੱਟਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਖਿਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪੱਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

1.1.5 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ (Relationship between Education and Philosophy)

ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਪਹਿਲੂ। ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਤੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਉਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਵੇ।

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸਪਸ਼ੱਟ ਹੋ ਜਾਏਗਾ:

1. **ਇੱਕ ਪੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:** ਸਰ ਜਾਹਨ ਐਡਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪੱਖ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਅਰਥਾਤ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਮਲੀ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਜੇਮਜ਼ ਰਾਸ ਨੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ''ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕੋ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ (ਅਰਥਾਤ ਦਰਸ਼ਨ) ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

3. ਸਿੱਖਿਆ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਪਲੈਟੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਡਿਊਈ ਤੱਕ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਯੁਗਵਾਲਿਕ ਤੇ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗਾਂਧੀ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਮਹਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸੱਚਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਇਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰੱਸਲ, ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇਂ ਅਤੇ ਅਰਬਿੰਦੋ ਘੋਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

4. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਲਹਿਰਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।

5. ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਲੈਟੋ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਰਿਪਬਲਿਕ' ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰੂਸੋ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇਮੀਲੇ' (Emile) ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪੁਸਤਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਦੇਣ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੋਲੀਟਿਕਸ' ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

6. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਕੇਵਲ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

7. ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੰਜ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਮਲ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।

8. ਦਰਸ਼ਨ ਸਦਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਅਣਗਿਣਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕੇਵਲ ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ। ਜੇਕਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਉਂ ਦੇਣੀ ਹੈ? ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਆਦਿ ਸਭ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਜਿੱਠੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਚੰਗਾ ਸਿੱਖਿਆ-ਦਰਸ਼ਨ (A Good Educational Philosophy)

1. ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ : ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੱਧ ਸਵੱਸਥ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਜਿਹੇ ਮੁੱਢਲੇ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੇ ਕਈ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੇ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. ਦੂਜਾ ਗੁਣ : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿੱਥੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ: ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਵਿਧੀਆਂ, ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਚੋਣ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਮੱਤਭੇਦ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3. ਚੰਗੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਤੀਜਾ ਤੱਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਸਿਧਾਤਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇ: ਮੁਲਾਂਕਣ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਠਿਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਭਿੰਨਤਾ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਹਨ:

1. ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਤੱਥ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
2. ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
3. ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਸਤੂ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਗਲਤ, ਬੇਕਾਰ ਤੇ ਨਵੇਂ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.1.6 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (Suggested Books)

1. ਰਾਸ, ਜੇਮਜ਼ : ਗਰਾਉਂਡ ਵਰਕ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਥਿਊਰੀ
2. ਤਨੇਜਾ, ਵੀ.ਆਰ. : ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਥੌਟ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ
3. ਬਰਾਊਡੀ, ਐਚ.ਐਸ. : ਬਿਲਡਿੰਗ ਏ. ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ

4. ਕਾਂਸਲ, ਐਮ.ਆਰ. : ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (ਪੰਜਾਬੀ)

5. ਸੋਢੀ, ਟੀ.ਐਸ. : ਸਿੱਖਿਅਕ ਫਲਸਫਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ

6. ਸੋਢੀ, ਟੀ.ਐਸ. ਅਤੇ ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਢੀ : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਧਾਰ

1.1.7 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions)

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਕੀ ਅਰਥ ਲੈਂਦੇ ਹੋ? ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

ਪਾਠ ਨੰ. 1.2 **ਲੇਖਿਕਾ : ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਢੀ**

ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ

1.2.1 ਉਦੇਸ਼

1.2.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

1.2.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ

1.2.4 ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ

1.2.5 ਸਾਰਾਂਸ਼

1.2.6 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.2.7 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ

1.2.1 ਉਦੇਸ਼ :

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਅਰਥ ਦੱਸਣਾ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ।

1.2.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction) :

ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਇਹ ਸਮਝ ਲਉ ਕਿ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਸਿੱਖਿਆ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਕੁਝ ਕਠਿਨ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਜੀਦਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.2.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ (Philosophy of Education) :

(ੳ) ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Philosophy and Education) : ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਤੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਆਪਸੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਸਚਾਈ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚਣ। ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਟੀਚਾ ਵੀ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੁਖਾਂਵੀਂ, ਸੁਚੱਜੀ, ਸੁਥਰੀ ਤੇ ਸੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਣਾ।

ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਨੀਝ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਜੋ ਕਿ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦਾ ਚਿੰਤਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਚਿੰਤਕ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਬਤ ਚਰਚਾ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੱਢੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀਆਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਕੱਢ ਲਈਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਨਾ ਹੋਈਏ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਫਾਇਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਚਿੰਤਕ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਫ਼ਿਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਚਿੰਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਇੱਕੋ ਹੀ ਫ਼ਿਲਸਫ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਈ ਹੱਲ ਦੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਨੀਝ ਨਾਲ ਸਗੋਂ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਘੋਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਚਣ ਦਾ ਢੰਗ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈਆਂ ਹੋਰਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਇਕ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਕ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਤੇ ਨੀਝ ਨਾਲ ਘੋਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਿੰਤਕ ਦੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰਾਂ

ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਡੂੰਘਾਈ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਅੰਤਰ ਸਿਰਫ਼ ਗਹਿਰਾਈ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੰਕਲਪ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਬੜੇ ਨੇੜੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਟਾ ਕੇ ਹੀ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਅਟੁੱਟਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਅਟੁੱਟਵਾਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ (Philosophy in Education) : ਜਦੋਂ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਂਗ ਜਾਂ ਫੇਰ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ, ਕੇਂਦਰਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸੂਝ, ਡੂੰਘੀ ਸੋਚਣੀ ਤੇ ਲਚਕੀਲੇਪਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਇੱਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ, ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ, ਸਮੁਦਾਇ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੱਲ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਚਿੰਤਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਬਹੁਮੁੱਲ ਹੱਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਊਣਤਾਈਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਮੰਨ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਗ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ, ਮਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਮਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੰਮ ਕਰੇ ਤਾਂ ਵੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੀ ਹੀ ਵਿਧੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਨਾ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਕੇਸ ਸਟੱਡੀ (Case Study) ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸੂਝ ਵਾਲਾ, ਡੂੰਘੀ ਸੋਚਣੀ ਤੇ ਲਚਕੀਲੇਪਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਕ ਦੂਸਰਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ, ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੇ ਰਵਾਇਤ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਰ ਤੀਬਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ (Reflective) ਪੱਧਰ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ (Philosophy for Education) : ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਚਿੰਤਕ ਬੁੱਧੀ, ਆਪਣੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਕੁਝ ਸੁਝਾਉ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਨੀਤੀ ਜਾਂ ਫੇਰ ਸੁਧਾਈ ਜਾਂ ਥੀਊਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ (Philosophy of Education) ਕਿਹਾ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ''ਅਮਰੀਕਨ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ'' ਅਤੇ ''ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ'' ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਵੇ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਪਾਉਣ। **ਸੀ.ਡੀ. ਹਾਰਡੀ** (C.D. Hardie) ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਪਰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ **ਸ਼ੈਫਰ** (Scheffer), **ਕੌਮਨਰ** (Comnir) ਤੇ **ਸਮਿਥ** (Smith) ਆਦਿ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਢੰਗ ਅਪਨਾਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਨ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਫ਼ਖ਼ਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ **ਰਸਲ** (Russell) ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਥੀਊਰੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਕਈ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਵੀ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੀ, ਕਈ ਭਾਂਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਿੱਚ, ਜਿਥੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਲਾਗੂ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਥੀਊਰੀ, ਨੀਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।

(ਸ) ਸਿੱਖਿਅਕ ਥੀਊਰੀ (Educational Theory) : ਇਹ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਅਕ ਥੀਊਰੀ ਦੀ ਪੱਕੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲੱਭ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਫੇਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨੀਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਨਾ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖਿਅਕ ਥੀਊਰੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕੁਝ ਕੁ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਥੀਊਰੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਜ਼ਮੂਨ (Discipline) ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਮਾਪਦੰਡ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ (Normative) ਕਿਰਿਆ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਥੀਊਰੀ ਇਹ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਪਦੰਡ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਏਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਥੀਊਰੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਟੀਚੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਜਾਂ ਫੇਰ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸਥਿਤੀਆਂ (Variables) ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸੰਬੰਧ ਬਣਨ। ਫੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਚਿਆਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਵਿੱਚ ਥੀਊਰੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਗਿਆਨ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਤੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਹ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਤੇ ਕਾਰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਦੂਸਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਰਨ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਈ ਹੋਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੀ ਦੇਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਥੀਊਰੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਕਈ ਹੋਰ ਥੀਊਰੀਆਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਥੀਊਰੀ, ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਥੀਊਰੀ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਥੀਊਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਥੀਊਰੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੰਡ ਵੀ ਕੋਈ ਸਿਲਸਲੇਵਾਰ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਿਲਸਲਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਥੀਊਰੀ ਏਨੀ ਵਧੀਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਥੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਥੀਊਰੀ ਕਈ ਵਾਰ ਦੂਸਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੀ ਥੀਊਰੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਥੀਊਰੀ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਥੀਊਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਵਿਵਹਾਰਕ ਥੀਊਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਹਾਰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਥੀਊਰੀ ਇੱਕ ਲੜੀਵਾਰ ਸੰਕਲਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਤੇ ਮਾਪਦੰਡ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਖੋਜ ਲਈ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਗ) ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੀਤੀ (Educational Policy) : ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨਃ ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਇੱਕ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਉਲਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੀਤੀ, ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਬੁਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(ਘ) ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ (Educational Practice) : ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਤੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਜਜਮੈਂਟ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੀਤੀ ਬਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉੱਘਾ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਸੂਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹਨ, ਕੰਮ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਥੀਊਰੀ, ਥੀਊਰੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ। ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਥੀਊਰੀ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਉੱਚੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਵੇਗੀ।

1.2.4 ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ (Educational Philosophy) :

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਚਿੰਤਕ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਫੇਰ ਬਹੁਭਾਂਤ ਦੇ ਚਿੰਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਅਸਿੱਧੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾ, ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਤੇ ਨੀਂਝ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰਿਆ ਰੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਹਰ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਚਿੰਤਕ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਂਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਘੱਟ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਘੱਟ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ-ਵੱਖਰਾ ਦੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਤੀਬਰ ਬਾਰੀਕੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਰਨਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਬਦਲਾ ਕੇ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.2.5 ਸਾਰਾਂਸ਼

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਪੱਖ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਕ ਨੇਤਰਹੀਣ ਪੁਰਖ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਦੇਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

1.2.6 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
2. ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸੋ।

1.2.7 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ

1. ਡਾ. ਟੀ.ਐਸ. ਸੋਢੀ : ਸਿੱਖਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ
2. ਡਾ.ਟੀ.ਐਸ. ਸੋਢੀ ਅਤੇ ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਢੀ : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ
3. books.google.co.in
4. en.wikipedia.org

ਪਾਠ ਨੰ: 1.3 ਲੇਖਕ – ਡਾ. ਪੀ.ਐਲ. ਗੁਪਤਾ

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ

1.3.0 ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ

1.3.1 ਪਾਠ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

1.3.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

1.3.3 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ

1.3.3.1 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ

1.3.3.2 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ

1.3.3.3 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ

1.3.4 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.3.5 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.3.1 ਉਦੇਸ਼ :

ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਉਹ:

(i) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

(ii) ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

(iii) ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹਰੇਕ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰ ਸਕਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

1.3.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ :

ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਦੋ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਫਿਲੋਸ (PHILOS) ਅਤੇ ਸੋਫੀਆ (SOPHIA) ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਫਿਲੋਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪਿਆਰ' ਅਤੇ ਸੋਫੀਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਬੁੱਧੀ'। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ – ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, ''ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਚਾਹ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਇੰਨਾ ਇੱਛੁਕ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਪੂਰਨ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾ ਹੋਵੇ''।

ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ''ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ? ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ? ਸਦੀਵੀਂ ਸੱਚਾਈ ਕੀ ਹੈ?'' ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਢ, ਸਚਾਈ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸੰਦਰਭ, ਚੰਗਿਆਈ ਆਦਿ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ, ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਐਡਮਜ਼ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ''ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪੱਖ ਹੈ।''

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ (ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰ ਮੂਲਕ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ 'ਕੀ', 'ਕਿਉਂ' ਅਤੇ 'ਕਿਵੇਂ' ਨਾਲ ਹੈ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਹਿਰਾਂ (ੳ) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

1.3.3 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ (Idealism)

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਮਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

1.3.3.1 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ* (Main Features of Idealism)

(ਕ) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ''ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਮਨ'' ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਮਨ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਪਮਾਤਮਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਮਨ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਮਨ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਜਨਮ-ਦਾਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਮਨ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਮੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ - ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

(ਖ) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਸ਼ੂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਤੇ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ''ਮੁੱਖ ਸੰਸਾਰਿਕ ਤੱਤ ਮਨ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਮਨ ਕੇਵਲ ਦਿਮਾਗ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ।'' ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਅਸਲੀਅਤ ਲੱਭੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਆਤਮਾ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਤਮਾ (ਆਤਮਾ) ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕਵਾਦ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ, ਜਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਥੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੈ।

(ਗ) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਕਦੇ ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਦੀਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਅਨੁਸਾਰ

ਮੁੱਖ ਸਦੀਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਸੱਚਾਈ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਏਹੀ ਗੁਣ ਦੱਸੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖ ਸਦੀਵੀਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਯਤਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ, "ਹਰ ਇਕ ਵਸਤੂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਦੀਵੀਂ ਚੰਗਿਆਈ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਦੀਵੀਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੀ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੰਕਰਚਾਰੀਆ ਤਾਂ ਭੌਤਿਕ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੈਂਟ (Kant) ਅਤੇ ਸ਼ੋਪਨਹਰ (Schaupenhauer) ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਮਨ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

(ਘ) ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸੋਚ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

1.3.3.2 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Idealism and Education)

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ, ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪੈਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

1. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Idealism and Aims of Education): ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ:

(i) ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ (Exaltation of Human Personality): ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ, "ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਹੈ।" ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਆਤਮਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਐਡਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।" ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ii) ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਸਿੱਖਿਆ (Universal Education) : ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੁਝ ਕੁ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਬੱਚੇ ਹਨ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ

ਬੱਚੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਹਰ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਰੰਗ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਹੋਵੇ।

(iii) ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Creative Powers): ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਢਾਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਬੂ ਪਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ। ਪ੍ਰੋ: ਰੋਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ, ਭੌਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਸਤੂਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕੇ।

(iv) ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ (Acquisition and Enrichment of Cultural Environment) : ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਇਸਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਰੋਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ''ਧਰਮ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸਾ ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਕੇਵਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਹੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ''ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ।'' ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(v) ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Moral Sense) : ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇ ਪਰੰਤੂ ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਛਾਨਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇੰਨਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗਿਆਈ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚੱਲ ਸਕੇ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਸਕੇ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੱਚਾਈ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜੋ ਕਿ ਸਦੀਵੀਂ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਹਨ, ਦਾ ਠੀਕ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ''ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਵੇ, ਮਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਸਕੇ।'' ਉਹ ਫਿਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ''ਹਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਟੀਚਾ ਇਸ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕਰਨਾ ਹੈ।''

(vi) ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Self Realization) : ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਨਿਵਾਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

2. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ (Idealism and Curriculum): ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ

ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਸੱਚਾਈ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਕਲੱਟਨ ਬਰੋਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ''ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਹੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਹਨ -ਨੈਤਿਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਤਿੰਨਾਂ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਇੱਛਾਵਾਂ - ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕਰਮ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਸੱਚਾਈ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਕਲਾ (Fine Arts) ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

3. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ (Idealism and Methods of Teaching):

ਜਮਾਤ ਦਾ ਕਮਰਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਪਰਪੱਕ ਦਿਮਾਗ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਅਪਰਪੱਕ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉੱਚਿਤ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਉਹ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਅਧਿਆਪਕ ਵਲੋਂ ਆਦਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੂਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦੋ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਹਨ - ਪੈਸਟਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਫਰੋਇਬਲ। ਪੈਸਟਾਲੋਜੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਖਾਲੀ ਬਿਆਨਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਗਿਣਤੀ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਠ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਸਤੂਆਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜਨ ਤੇ ਉਲਟਣ-ਪੁਲਟਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣ। ਸਪਸ਼ੱਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਖੇਡ ਵਿਧੀ ਜਿਹੀ ਹੀ ਹੈ।

ਫਰੋਇਬਲ ਨੇ 'ਕਿੰਡਰਗਾਰਟਨ' ਨਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ । ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਕੂਲ ਇਕ ਬਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਉਸ ਕੋਲ ਜਿਹੜੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪੌਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਾ ਹੈ।ਰੌਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ''ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਜੰਗਲੀ ਗੁਲਾਬ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਤਾਂ ਸੁੰਦਰ ਸੋਹਣੇ ਗੁਲਾਬ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।'' ਫਰੋਇਬਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਖੇਡ ਕੇਵਲ ਕੁਦਰਤੀ ਆਤਮ-ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

(ੳ) ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ (ਅ) ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ (ੲ) ਲੈਕਚਰ ਕਰਨਾ (ਸ) ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਅਤੇ ਸਮੂਹ

ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਅਤੇ (ਹ) ਨਕਲ ਕਰਨਾ (Imitation)। ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਤੱਥ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਨਕਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਸਾਹਿੱਤਕ, ਕਲਾਤਮਿਕ, ਸੰਗੀਤਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਾਡਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਖਣ, ਪਰਖਣ ਅਤੇ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ, ਪਰੰਤੂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਵਿਚ 'ਨਕਲ' ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀਆਂ ਅਤੇਜੀਵਨ ਉਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚਲਣਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਣਗੇ।

4. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Idealism and Discipline) : ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮੁਕਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੱਚਾ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੜੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਥੇ ਸੰਜਮ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਕਦਮ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇਰੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਆਤਮ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਉਚੇਰੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਕ ਟੀਚਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਇਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਹੈ।

5. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ (Idealism and Teacher) : ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਥਾਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਅਮਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਭਗਤੀ, ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੋਹ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਉਸਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮਿੱਤਰ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੋਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਅਧਿਆਪਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।" ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਅਰਬਿੰਦੋ ਨੇ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

"ਸੱਚੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਸਲਾਹ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਉੱਪਰ ਥੋਪਣਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਲੈਣ ਜਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਦਰਲੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਕੀ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।"

ਫਰੋਇਬਲ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਉਹ ਮਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਰਮ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿਆਣਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨ-ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਬਨਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ

ਦੇਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸਚਾਈ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੈ।

1.3.3.3 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ (Limitations of Idealism)

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਇਕ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ:

(1) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Education) : ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਮੂਲਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਠਿਨ ਹੈ।

(2) ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ (Curriculum) : ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਪਦਾਰਥਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਤੇ ਸੋਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

(3) ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ (Methods of Teaching) : ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਲਟੀ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਕੇਂਦਰਤਿ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਰਿਆ-ਰਹਿਤ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸਨੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

(4) ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਤਾ (Excessive Importance of Teacher): ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸਾਂਝੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(5) ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣਾ (Neglect of Physical Life) : ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਪੱਖ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਦਰਸ਼ਨ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

(6) ਕੜਾ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Strict Discipline): ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਕੜੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

1.3.4 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions)

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।
2. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ? ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਜੋਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ?

1.3.5 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (Suggested Books)

1. ਬਰੂਬੈਕਰ : ਮਾਡਰਨ ਫਿਲਾਸਫੀਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
2. ਡਿਊਈ : ਮਾਈ ਪੇਡਾਗੋਜਿਕ ਕਰੀਡ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਟੂਡੇ।
3. ਡੋਮਾਸ਼, ਡੀ.ਆਰ. : ਦੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਫਿਲਾਸਫੀ

4.	ਡਾਟਨ	:	ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
5.	ਕੈਂਡਲ	:	ਕੈਂਫਲਿਕਟਿੰਗ ਥਿਊਰੀਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
6.	ਸੋਢੀ, ਟੀ.ਐਸ.	:	ਸਿੱਖਿਅਕ ਫਲਸਫਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ
7.	ਸੋਢੀ, ਟੀ.ਐਸ. ਅਤੇ ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਢੀ	:	ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਧਾਰ

ਪਾਠ ਨੰ: 1.4 ਲੇਖਕ - ਡਾ. ਪੀ.ਐਲ. ਗੁਪਤਾ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ

1.4.1 ਪਾਠ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

1.4.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

1.4.3 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ

1.4.3.1 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ

1.4.3.2 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ

1.4.3.3 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ

1.4.3.4 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ

1.4.4 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ

1.4.4.1 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

1.4.4.2 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ

1.4.4.3 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ

1.4.5 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.4.6 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.4.1 ਪਾਠ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ :

ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਉਹ:

(i) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

(ii) ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

1.4.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ :

ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਦੋ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਫਿਲੋਸ (PHILOS) ਅਤੇ ਸੋਫੀਆ (SOPHIA) ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਫਿਲੋਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪਿਆਰ' ਅਤੇ ਸੋਫੀਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਬੁੱਧੀ'। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, ''ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਚਾਹ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਇੰਨਾ ਇੱਛੁਕ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਪੂਰਨ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾ ਹੋਵੇ''।

ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ''ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ? ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ? ਸਦੀਵੀਂ ਸੱਚਾਈ ਕੀ ਹੈ?'' ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਢ, ਸਚਾਈ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸੰਦਰਭ, ਚੰਗਿਆਈ ਆਦਿ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ, ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਐਡਮਜ਼ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ''ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪੱਖ ਹੈ।''

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ (ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰ ਮੂਲਕ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ 'ਕੀ', 'ਕਿਉਂ' ਅਤੇ 'ਕਿਵੇਂ' ਨਾਲ ਹੈ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਹਿਰਾਂ (ਅ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ (ੲ) ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

1.4.3 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ (Naturalism)

ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਦੀਵੀਂ ਕੀਮਤਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਵੀ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਵਰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨਰਕ, ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਆਤਮਾ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਜੇਮਜ਼ ਵੂੱਡ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ''ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।'' ਥਾਮਸ ਅਤੇ ਲੈਂਗ (Thomas and Lang) ਅਨੁਸਾਰ, ''ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮਨ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਦੀਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਜਾਇਸ (Joyce)'' ਨੇ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਪਰ ਸੱਚੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ''ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਲੱਛਣ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਡੇ ਫਲਸਫੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।''

1.4.3.1 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ (Types of Naturalism)

(ੳ) ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ (Physical Naturalism) : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਸਲੀਅਤ ਕੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਬਾਹਰ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਲਿਖਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਮਲ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਹੈ।

(ਖ) ਮਸ਼ੀਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ (Mechanical Naturalism): ਇਹ ਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਦਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਯੰਤਰ ਬਣਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।

(ਗ) ਜੀਵ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ (Biological Naturalism): ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨੀਵੇਂ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ, ਜਿਸ ਦੀ ਦੂਜੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਹੈ, ਅਸਲੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨੋਵੇਗ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸੋਮੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸਾਡਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਾਡੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਛਤ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਮੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਮਲ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

1.4.3.2 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ (Main Characteristics of Naturalism)

1. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।
2. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰੋ।
3. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੈ।
4. ਇੰਦਰੀਆਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ।
5. ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ।
6. ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਬੁਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
7. ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹਨ।
8. ਸੱਚਾਈ ਜਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
9. ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਜੀਵ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨੀਂਵੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।
10. ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਸਵਰਗ, ਨਰਕ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਅਨੈਤਿਕਤਾ, ਇੱਛਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ, ਇਹ ਸਭ ਫਜ਼ੂਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।
11. ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੋਮੇ ਹਨ।
12. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪਰਮ ਲੋੜ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ।
13. ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼।

14. ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ।
15. ਬੱਚੇ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਸੰਵੇਗ-ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਅਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋਣ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ।
16. ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਲੋੜਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਉਪਰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣਾ।
17. ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਿਨਾਮਾਂ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਗਾਵਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਖਾੜ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ।

1.4.3.3 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Naturalism and Education) :

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੱਲ ਮੁੜੋ। ਰੂਸੋ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਮਰਥਕ ਹਨ, ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੋਮੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ - ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਨਕਲੀ ਜਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦੂਸ਼ਿਤ ਸਮਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਦੇਣ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹੈ:

(ੳ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Naturalism and Aims of Education):

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ (self-realisation) ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ 'ਆਤਮ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ' ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸੰਭਾਲ (Self-Expression and Self-Preservation) ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਅਤੇ ਸੋਚ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸਪੈਂਸਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਵ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਮੈਕਡੂਗਲ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪੈਂਸਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਖੁਸ਼ੀ' ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹੀ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਛਤ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਸੇਧ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਸੋਧਣਾ (Sublimation) ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਡਾਰਵਿਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੋਂਦ

ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਡੈਮਾਰਕ ਡਾਰਵਿਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਲਈ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾ (Bernard Shah) ਵੀ ਇਕ ਜੀਵ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ 'ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਿਰਨਾਜ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਵੀ, ਬਹੁਤ ਸੰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰੂਸੋ, ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸਮਰਥਕ ਹਨ, ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਸਰ ਟੀ.ਪੀ.ਨੰਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ "ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਜੋ-ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਨੀ ਕੁ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਉਹ ਇਸ ਪੂਰਣਤਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ:

1. ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾਅ (Self-Expression) : ਜਦੋਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ "ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ" ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ "ਆਤਮ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ" ਤੇ ਆਤਮ-ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਹਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਵੇ, ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਵੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਵੇ।

(2) ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸੇਧ ਅਤੇ ਸੋਧ (Redirection and Sublimation of Instincts) : ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਕੰਮ ਵੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸੇਧ ਅਤੇ ਸੋਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

(3) ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ (Struggle for Existence): ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤ (Survival) ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(4) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ (Education According to Nature): ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਪਸੰਦ ਅਤੇ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(5) ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ (Perfect Development of Individuality): ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। "ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਹੈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਸਮਾਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਤੱਕ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਤੱਕ ਉਹ ਇਸ ਪੂਰਣਤਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।" ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖੁਸ਼, ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ, ਸੰਤੁਲਿਤ, ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਬਾਲਗ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਾਡੀ ਬਹੁਤੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੋਹਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।

(ਅ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ (Naturalism and Curriculum) : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਇਕ ਨਿਯਮਿਤ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਹਰ ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ-ਅਧਿਐਨ, ਖੇਤੀ, ਬਾਗਬਾਨੀ, ਕਲਾ, ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨ, ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਾਰਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ, ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚੇ ਅੰਦਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਵੱਧ ਸੋਹਣਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੂਸੋ ਦਾ ਇਮੀਲ (Emile) ਲਈ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ 'ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਬੱਚੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਤੁਰਨ-ਫਿਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਭਵ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜ਼ਬਾਨੀ ਪਾਠ ਨਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਕੋਈ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

(ੲ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਠ ਵਿਧੀਆਂ (Naturalism and Methods of Teaching):

1. ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ (Learning by Doing) : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਲੈਕਚਰਾਂ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਿਤਾਬੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਪਾਠ ਨਾ ਪੜਾਓ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਉ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਕੇਵਲ ਉਦੋਂ ਹੀ ਲਵੋਂ ਜਦੋਂ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ ਦਾ ਥਾਂ ਹਿਊਰਿਸਟਿਕ (Heuristic) ਵਿਧੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੁਮੈਟਰੀ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲ ਨੂੰ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2. ਖੇਡ ਵਿਧੀ (Play-way Method) : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਖੇਡ-ਵਿਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਧੀ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਡ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਖੇਡ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਭਰਪੂਰ ਦਿਲੋਂ ਕੀਤੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਵੇਖਣ ਪਰਖਣ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ (Observation and Experimentation): ਤੀਜਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਸਮੇਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹਨ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਮਾਂ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨਾਂ ਨੇ ਡਾਲਟਨ ਪਲਾਨ ਜਿਹੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਵੇਖਣ ਪਰਖਣ ਅਤੇ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ।

4. ਸਵਰਾਜ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ (Self-Government and Self-Efforts): ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਬਿਨਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲ, ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਰਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਹਿ-ਸਿੱਖਿਆ (Co-education) ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਵਰਾਜ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਿ-ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਠੀਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦੀ ਦੇਣ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਹੈ।

(ਸ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Naturalism and Discipline) : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਲਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪੈਂਸਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਕੁਦਰਤੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਪੈਂਸਰ ਅਤੇ ਰੂਸੋ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਗਲਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਠੀਕ ਸਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਣਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਕਲੀਫ ਨੂੰ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਜ਼ਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਨਸਾਫ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨੀਲ ਦੇ ਸਮਰਹਿਲ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਵਰਾਜ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ (Naturalism and Teacher): ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਸਥਾਨ 'ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ' ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਵਿਚਾਰ ਆਦਰਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਚਰਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੋਕਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ

ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਸਿੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਕਦੋਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਟੇਜ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਨ ਤੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਹਾਲਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਕੀਮਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਇਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸਕੀਮ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਗੈਰ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੀ।

1.4.3.4 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ (Limitations of Naturalism)

ਹਰ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਾਟਾਂ ਹਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹਨ:

1. **ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਬੇਧਿਆਨੀ :** ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸਾਂਝੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਦੋਵੇਂ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
2. **ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ :** ਕੁਦਰਤੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।
3. **ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਸਥਾਨ :** ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਕਿ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।
4. **ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਬੇਧਿਆਨੀ :** ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।
5. **ਅਸਲ ਅਨੁਭਵ :** ਸਦਾ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਸਲ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।
6. **ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ :** ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ।
7. **ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਬੇਧਿਆਨ :** ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।
8. **ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ :** ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਸੰਕੁਚਿਤ ਤੇ ਇਕ ਤਰਫਾ ਹੈ।
9. **ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ :** ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।
10. **ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਸੁਤੰਤਰਤਾ :** ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.4.4 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ (Pragmatism)

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰੈਗਮਾ (Pragma) ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੰਮ ਜਾਂ ਵਸਤੂ, ਅਰਥਾਤ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਾਰਜ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦਾ ਆਧਾਰ 'ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ' ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਸੱਚੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਤੀਜਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਝੂਠੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜੋ ਕੁਝ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਸੱਚ ਹੈ।' ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉਸ ਦੀ ਸਫਲ ਹੋਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਹ ਕੇਵਲ ਅਮਰੀਕੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ,

ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਾਹਨ ਡਿਊਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੀਮਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਅਸਥਾਈ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਅਜੇ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹੈ। ਹਥਿਆਰ ਉਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਸਲੀਅਤ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸਮਿਆਂ ਲਈ ਸੱਚੀ ਹੋਵੇ। ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਯੋਗ ਸਿਧਾਂਤ ਕੇਵਲ ਲਾਭਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

1.4.4.1 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ (Principles of Pragmatism):

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ:

1. ਕੋਈ ਸਦੀਵੀ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ (No Ultimate Values): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਚਾਈਆਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ। ਸਦੀਵੀ ਸੱਚਾਈ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਸੱਚਾਈ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

2. ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ (Emphasis on Experimentation) : ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਇਕ ਕਥਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਮਲੀ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਕੇ ਟੈਸਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਿੱਟੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹਨ ਤਾਂ ਕਥਨ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ-ਮੰਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਜ਼ਰਬੇ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਟੈਸਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਹੀ ਚੀਜ਼ ਚੰਗੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਹਨ ਡਿਊਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਮੈਂ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਟੈਸਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਅਰਥ ਕੱਢਣ ਲਈ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਪਰਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।" ਮਿਸਟਰ ਪੀਅਰਸ ਇਸਨੂੰ ਮਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਤਮਕ ਆਦਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

3. ਅਮਲੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (Belief in Practical Philosophy): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਭੂਤ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਹੈ।ਸੱਚਾ ਦਰਸ਼ਨ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਮਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਨ ਡਿਊਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ, ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਦਰਸ਼ਨ ਬਣਨ ਲਈ, ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਮਲੀ ਅਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ "ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

4. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ (Human Development and Environment): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਢਾਲਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਲੋਕਰਾਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (Faith in Democracy): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦਾ ਲੋਕਰਾਜ ਵਿਚ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਲੋਕਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲੋਕਰਾਜੀ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6. ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ (Revolt against Traditionalism): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੱਚਾਈ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਮਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਵੇ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਬਗਾਵਤ ਹੈ।

1.4.4.2 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Pragmatism and Education):

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਤੇ ਅਨੇਕਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਉਪਭੋਗਤਾ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। 'ਸਫਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ੈਦਾਂ' ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

(ੳ) ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Pragmatism and Aims of Education):

1. ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ (Creation of New Values): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਰੋਸ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਦਾ ਆਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦੇਵੇ।"

2. ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ (Activity and Experience): ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਭੌਤਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

3. ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਯੋਜਨ (Personal and Social Adjustment): ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦੇਣਾ ਹੈ।

4. ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ (Reconstruction of Experience): ਕਿਉਂ ਜੇ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ, ਢਾਲਣਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨ ਮਨ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੇ ਮਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

5. ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ (All-round Development): ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ

ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਕਾਸ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ (Pragmatism and Curriculum)

1. ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ (Activity Curriculum): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਹੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ, ਅੰਕ-ਗਣਿਤ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਅਧਿਐਨ, ਡਰਾਇੰਗ ਅਤੇ ਹੱਥ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਸਰੀਰਕ-ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਹਾਈਜੀਨ (hygiene) ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਏਕੀਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Integration) : ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਮੁੱਚਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਹ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੁੱਚੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ, ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਪਯੋਗੀ ਪੱਖ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਕਲਾ ਜਿਹੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਧਿਆਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ (Pragmatism and Methods of Teaching):

1. ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ (Education through Learning by Doing): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਪੁਰਾਤਨ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਤਜਰਬੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀਆਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਿਮਿਕ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ (Provision of Real Life Situations): ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਸੋਚ ਨਾਲੋਂ ਕਾਰਜ ਤੇ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਰਿਆਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਉਪਯੋਗੀ, ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ (Project Method): ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਮਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ "ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਹ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਕ ਅਮਲੀ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੰਜ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਹੁਨਰ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬੱਚਾ ਉਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਹੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਚੰਗੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚਾ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ, ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪੜਾਅ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਚੁਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਇਸਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Pragmatism and Discipline): ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਚੰਗੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਆਪਸੀ ਸਨਮਾਨ, ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਤੇ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਹੇ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਆਤਮ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ' ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਦਬਾਅ ਦੁਆਰਾ ਥੋਪਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਦੁਆਰਾ 'ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ' ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਆਪਸੀ ਸਨਮਾਨ, ਹਮਦਰਦੀ, ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਜਿਹੇਗੁਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਹ) ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ (Pragmatism and Teacher): ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮੰਤਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਤਜਰਬੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1.4.4.3 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ (Limitations of Pragmatism):

ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ:

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੋਈ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ: ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਰਹਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣਾ ਰੋਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਵੱਡੀ ਘਾਟ ਹੈ।

2. ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ : ਹਰ ਇਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇੰਝ ਸੋਚਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਉਪਯੋਗੀ ਵਸਤੂ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

3. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ : ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪਦਾਰਥਿਕ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਿਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੀਮਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

4. ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ : ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ : ਇਹ ਹਰ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋੜ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਘਾਟਾਂ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਏ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਕੇਵਲ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹੀ ਸਾਧਨ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਾਰਣ, ਵਧੇਰੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਅਸਰਦਾਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

1.4.5 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions)

1. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਅਰਥ ਲੈਂਦੇ ਹੋ? ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਇਸਦਾ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ?
2. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਭਿੰਨ ਹਨ?
3. (ੳ) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
   (ਅ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ
   (ੲ) ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹਨ?

1.4.6 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (Suggested Books)

1.	ਬਰੂਬੈਕਰ	:	ਮਾਡਰਨ ਫਿਲਾਸਫੀਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
2.	ਡਿਊਈ	:	ਮਾਈ ਪੇਡਾਗੋਜਿਕ ਕਰੀਡ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਟੂਡੇ।
3.	ਡੋਮਾਸ਼, ਡੀ.ਆਰ.	:	ਦੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਫਿਲਾਸਫੀ
4.	ਡਾਟਨ	:	ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
5.	ਕੈਂਡਲ	:	ਕੈਫਲਿਕਟਿੰਗ ਥਿਊਰੀਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
6.	ਸੋਢੀ, ਟੀ.ਐਸ.	:	ਸਿੱਖਿਅਕ ਫਲਸਫਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ
7.	ਸੋਢੀ, ਟੀ.ਐਸ. ਅਤੇ ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਢੀ	:	ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਧਾਰ